

Ivan Kovačević

*Odeljenje za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet Univerzitet u Beogradu
ikovacev@f.bg.ac.rs*

Marija Krstić

*Institut za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet Univerzitet u Beogradu
marija.krstic@f.bg.ac.rs*

Između istorije i savremenosti: antropološko proučavanje gastarbajtera u 21. veku*

Apstrakt: Pola veka od odlaska prvih gastarbajtera na rad u zemlje zapadne Evrope je momenat u kome je potrebno rezimirati i refokusirati istraživanja celokupne pojave. U to istraživanje, shodno vremenskoj distanci i dostupnim dokumentima uključili, su se i istoričari, uz već ranije prisutna proučavanja u okvirima demografije, ekonomije i sociologije. Skromno učešće antropologa u dosadašnjem proučavanju gastarbajtera rezultiralo je siromaštvom problemski postavljenih pitanja i istraživanja koja na tako postavljena pitanja daju odgovore. Ipak, potrebno je definisati koji su to pravci problemski formiranih pitanja koji će učiniti prelaz sa deskripcije na tumačenje pojava proizašlih iz činjenice da je više od milion ljudi iz Srbije, tokom pola veka, dobar deo svog života provelo ili još uvek provodi u zemljama zapadne Evrope. Ovaj rad predstavlja pokušaj da se formulišu neki od mogućih puteva savremenog antropološkog proučavanja poluvekovnog "privremenog rada u inostranstvu" građana Srbije.

Ključne reči: gastarbajteri, transmigranti, antropologija, Srbija, istraživanje, dijaspora

---

* Ovaj rad je nastao na osnovu istraživanja koja su sufinansirana iz projekta Ministarstva kulture RS: *"Ni tamo ni ovde" – kulturno nasleđe i identitet gastarbajterske populacije* i Ministarstva prosvete i nauke RS: *Identitetske politike Evropske unije: Prilagođavanja i primena u Republici Srbiji (177017) i Antropološko proučavanje Srbije – od kulturnog nasleđa do modernog društva (177035)*.

Radni migranti i/ili transmigranti

Radni migranti su gostujući radnici iz siromašnih evropskih i severno-afričkih zemalja koji su od sredine XX veka dolazili u zemlje Zapadne Evrope gde su radili na obnovi tih zemalja posle II svetskog rata. "Pedesetih godina Zapadna Evropa ponovo je uspostavila konkurentnost na svjetskom tržištu" i novi planovi privrednog aparata i priliv inostranog kapitala uticali su "na brz oporavak evropske privrede" (Heršak 1985, 9). Naziv *gastarbajteri* (gastarbeiter, nem., radnik-gost) nemačkog je porekla i odnosio se na radnike koji je trebalo da služe kao privremena ispomoć u vreme realizacije Maršalovog plana u zemljama Zapadne Evrope. Jugoslavija je bila jedina evropska komunistička zemlja koja je slala radnu snagu u kapitalističke zemlje (Daniel 2007, 280; Heršak 1985, 14). Međutim, veliki broj tih radnika postali su permanentni stanovnici zapadnoevropskih zemalja, a neki od njih i njihovi državljani. Glavna osobenost ranih talasa radnih migracija jesu sami njihovi akteri. U pitanju su bili mladi i zdravi seoski muškarci koji su živeli skromno u zemlji imigracije, žene su im se pridruživale kasnije, dok su deca uglavnom ostajala u Jugoslaviji i bivala poverena babi i dedi na čuvanje (Vuksanović 1996, Антонијевић 2000). U kasnijim decenijama dolazi do promene i prevrednovanja ovog modela, i na migracije se odlučuju cele porodice zajedno sa decom. Iz centralne Srbije, radni migranti su uglavnom odlazili u Nemačku, Austriju, Švajcarsku i Francusku (Vuksanović 1996, 299).

Radne migracije nisu prestale ni do današnjeg dana. O savremenim migracijama se možda na drugačiji način govori, ili se uopšte ni ne govori iz istog razloga kao i u bivšoj SFRJ. Gastarbajteri su pokazatelj stanja u državi. Tačnije, budući da svesno odlaze iz zemlje radi sopstvenog boljitka, može se uslovno reći da time predstavljaju eksplicitnu kritiku sistema. S tim u vezi, "gastarbajtovanje" nije izumrlo sa kolapsom socijalističkog režima u Jugoslaviji i vremena sankcija, već se nastavlja i posle 2000. godine, odnosno u vremenu kada je uspostavljena demokratska vlast i tržišna ekonomija u Srbiji. Istovremeno, život u inostranstvu i nove navike koje su usvojili učinili su da gastarbajteri postanu stranci i u domovini i u dijaspori (Daniel 2007, 289-290).

Sve češće, gastarbajteri se podvode pod pojam "transmigranata" i "transmigracija". Iako pomalo zvuči rogobatno, pojam "transmigrant" treba da ukaže na drugačije shvatanje i razumevanje pojma "migrant", migrantske kulture i migrantskih doprinosa zajednicama u kojima se privremeno ili trajno naseljava. Transmigrante karakteriše "dvostruka ukorenjenost" i zadržavanje sopstvene kulture u dijaspori, na šta dodatno utiče satelitska televizija i postojanje naprednih telekomunikacionih tehnologija¹, jeftinog i brzog saobraćaja i Interneta

---

¹ Tehnologija dvosmerne video komunikacije je začeta još početkom 80-ih kada su relativno jeftini videorikorderi, uz usluge snimatelja s još uvek skupim kamerama, omogućili nedeljnu razmenu video kaset preko direktne autobuske linije (npr. Ko-

(Werbner 2010, 698). Spomenuti činioци omogućavaju transmigrantima da održavaju "transnacionalno" svoje veze i interese (Vertovec 2002, 4). Slično i Aparaturaj (2011) i Aksoj (2008) objašnjavaju da je jedna od glavnih odlika savremenog sveta deterritorijalizacija, dok deterritorijalizovane populacije utiču na stvaranje transnacija, dvostrukih/višestrukih lojalnosti i pripadnosti koje kombinuju u svojim životima. Kako Aksoj (2008, 269-270) objašnjava, transnacionalni migranti su uključeni u višestruke veze i zavise od njih, pa stoga često imaju složene afilijacije. Jedna od najvećih posledica ogleđa se u tome što njihove interese više ne može da zadovolji samo jedna nacija-država i zato možda više nema pozitivnog podsticaja da oni svoje interese i svoje privrženosti povere bilo kojoj nacionalnoj zajednici.

Majnhof i Triandafilidu (2008) definišu transnacionalizam kao "sa-odnos matične zemlje i zemlje naseljenja i sa-odnos migranata i neimigranata" koji uključuje "mreže među migrantima istog ili različitog porekla", i ističu tri najčešće prakse koje se vezuju za samoodređenje imigranata: *dijaspora*, *neokomunitarizam* i *kosmopolitizam*. Dok se dijaspora povezuje sa prinudnim raseljavanjem i nostalgijom za povratkom, pod neokomunitarizmom se podrazumeva veza sa svojom etničkom grupom u zemlji imigracije koju karakteriše status nepripadanja "ni ovde ni tamo", pozicija "između dve kulture", pripadanje i matičnoj i imigrantskoj kulturi, te dvostruka referentna tačka doma (Majnhof i Triandafilidu 2008, 277-283). Neokomunitarizam se odnosi na iseljeničke zajednice na određenom geografskom prostoru sa razvijenim i jakim društvenim mrežama i društvenim i srodničkim vezama sa zemljom maticom (Majnhof i Triandafilidu 2008, 282-283). Pod kosmopolitizmom autorke podrazumevaju hibridizaciju, kulturni dinamizam i mnogostruke kulturne i društvene tokove zahvaljujući unapređenim komunikacijama, transportu, medijima, novim tehnologijama koji su omogućili lakšu, bržu i češću povezanost među ljudima (Majnhof i Triandafilidu 2008, 275). Uprkos jasnoj podeli, autorke su objasnile da se u praksi imigranti mogu u različito vreme svrstati u bilo koju od ponuđenih kategorija. S druge strane, moguće je primetiti i preklapanja među kategorijama, kao i nedoslednostima (npr. kao što je već rečeno, nove komunikacione tehnologije ne moraju nužno biti povezane sa razvojem kosmopolitskih identiteta i delovanja). To u stvari znači da transnacionalizam u praksi ne može da se podeli na sastavne delove koje su autorke izdvojile, ne zato što oni ne postoje, već su isprepletani i njima različiti ljudi manipulišu na različite načine u različitom socio-kulturnom prostoru i vremenu. Klasifikacija koju su autorke izdvojile može da posluži kao širi okvir razumevanja kako je moguće misliti o gastarbajterima.

---

pehnagen-Ljubicevac). Potom su kamkorderi postali dostupni većini, a snimatelji nepotrebni, da bi se danas taj oblik video komunikacije putem Interneta i Skype-a odigravao u realnom vremenu i za sasvim malu novčanu nadoknadu.

Drugačiji model je predložio Vertovec. Autor izdvaja šest karakteristika transnacionalizma (Vertovec 1999, 2-8):

- *društvena morfologija* karakteristična za dijasporske zajednice koja nastaje u specifičnim uslovima u kojima se dijaspore razvijaju: raseljene etničke grupe u zemlji imigracije i povezanost sa zemljom maticom, koju karakterišu posebni oblici društvene organizacije, mobilnosti i komunikacije.
- *tipovi svesnosti* koje čini dvostruka ili višestruka identifikacija, odnosno decentrirane veze "bivanja istovremeno 'kod kuće daleko od kuće'" i 'ovde i tamo'.
- *način kulturne reprodukcije* koji karakteriše transnacionalizam definiše se putem pojmova "sinkretizam, kreolizacija, brikolaž, kulturna translacija i hibridnost" koji se ispoljavaju u društvenim i kulturnim institucijama i svakodnevnim praksama.
- *avenija kapitala* kojom se označavaju "transnacionalne korporacije kao vodeće institucionalne forme transnacionalnih praksi" i doznake kao najsigurniji izvor priliva stranog novca.
- *mesto političkog angažovanja* koji se uglavnom ostvaruje kroz komunikacione tehnologije i međunarodne nevladine organizacije.
- *(re)konstrukcija 'mesta' ili lokaliteta* prouzrokovana visokim stepenom mobilnosti ljudi i razvojem telekomunikacija, filma, video i satelitske televizije, Interneta.

Shvaćeni na takav način – kao transmigranti s određenim specifičnim karakteristikama, ali slobodni da manipulišu kako svojim identitetom tako i odgovorima na uslove u kojima žive, može se primetiti da gastarbajteri svojim navikama, stilom života i pogledima na svet ne odudaraju od zemlje matice niti su neprilagođeni zemlji imigracije, već predstavljaju vid odgovora na život u obe zemlje koji možemo nazvati "transmigrantskim kulturnim odgovorom", s obzirom da mogu postojati sličnosti u reakcijama i ponašanjima među gastarbajterima, pogotovo među onima koji su iz istog dela Srbije i emigrirali su u istu zemlju. Gastarbajteri se osećaju stranicima "i ovde i tamo" ne zato što ne pripadaju Srbiji niti zemlji emigracije, već zato što očito krše norme, odnosno shvatanja da i dalje postoji "Kultura" kao set deljenih i specifičnih karakteristika zajedničkih za sve pripadnike jedne zajednice, što gastarbajteri svojim transkulturnim navikama očito opovrgavaju. Gastarbajteri pokazuju da "različitosti" rezervisane isključivo za domene različitih zajednica ne postoje. Različitosti o kojoj govori Stujart Hol, predstavljaju, u stvari, oruđe etniciteta. U pitanju je shvatanje da iako smo "etnički" situirani i iako su naši etnički identiteti krucijalni za naš subjektivni osećaj ko smo" istovremeno se ne sme zane-mariti i postojanje drugih identiteta (Hall 2003, 227).

Ostaje otvoreno pitanje da li su gastarbajteri "izumrla vrsta" i da li je njihovo vreme "prošlo" zajedno sa raspadom SFRJ, ili njihovo vreme "tek dolazi", bar kada je u pitanju Srbija. Ako se uzme u obzir da se pod "gastarbajterom" podrazumeva niskokvalifikovani radnik na "privremenom" radu u inostranstvu, pitanje je ko se sve u sadašnjoj srpskoj emigraciji može smatrati gastarbajterom? Vreme u kome je postojala velika potreba za običnom, nekvalifikovanim radnom snagom koja bi učestovala u izgradnji zemlje uglavnom je prošlo u zapadnoj Evropi. Osim toga, konkurencija koju našim ljudima čine novopridošle radne snage iz bivših zemalja istočnog komunističkog bloka, a sadašnjih članica EU, nije zanemarljiva i znatno otežava dobijanje boravišnih dozvola i adekvatnih niskostručnih poslova našim ljudima koji imaju nameru da odu na rad u inostranstvo. Doduše, "dobrog radnika svako ceni" kažu sami gastarbajteri, ali ovaj iskaz se više odnosi na zadržavanje već od ranije stečenog zaposlenja i statusa u uslovima opšte ekonomske krize, nego na zapošljavanje novog radnika. Danas se, po kazivanju samih gastarbajtera, traže drugačiji ljudi, sa drugačijim znanjem i kvalifikacijama. U iseljeničkom talasu u poslednjih deset godina nalaze se osobe različite dobi, znanja i stručnosti, a za većinu je zajedničko to da odlaze sa osnovnom idejom da se u zemlji useljenja zadrže što duže, a po mogućstvu zauvek. Da li su i oni onda gastarbajteri ili za njih treba da upotrebimo neku opštiju reč – radni emigranti?

Gastarbajteri i antropologija

S obzirom na to da je od odlaska prvih gastarbajtera iz Srbije posle Drugog svetskog rata na rad u zemlje zapadne Evrope proteklo više od pola veka, sasvim očekivano njihov odlazak, kao i celokupna pojava "radnika na privremenom radu u inostranstvu", postali su predmet istorijskih proučavanja. Takva istraživanja nužno nose i osvrt na istorijat naučnog bavljenja gastarbajterima koji u svojim osnovnim crtama pokazuje relativno odsustvo antropološkog proučavanja (Marković 2009). Svega nekoliko radova domaćih etnologa i antropologa o gastarbajterima, naspram čitavih institucionalnih projekata, brojnih studija, knjiga doktorata o iseljenicima, pokazuje da su daleke i nepovratne migracije bile zanimljivije od onih koje su bliske, privremene i koje su dovodile do značajnih kulturnih interakcija, a koje su, kada je reč o prekomorskom iseljeništvu, pa i nacionalnim manjinama u susedstvu, skoro zanemarljive. Proučavanje iseljeništa, kao "etnološka" tema, u priličnoj meri je preživelo antropologizaciju etnologije u Srbiji (Ковачевић 2006, 47-61; Ковачевић 2010, 5-43) i delimično se prilagodilo uslovima u kojima je tradicionalni esencijalistički pristup otišao u istoriju (Павловић 1990; Лукић Крстановић 1992). Slično se dogodilo i sa proučavanjem srpske nacionalne manjine u susednim zemljama (Прелић 2008).

Ipak, politička klima u poslednjoj deceniji dvadesetog veka, koja nije uspe-
la da, sem nekoliko bledih pokušaja, retradicionalizuje srpsku antropologiju,
dala je novu snagu kontinuiranom proučavanju iseljništva uvođenjem novog
sintetskog i "svetog" pojma – *dijaspora*². Ta nova, neupitna tekovina ideologi-
je koja je dominirala političkom scenom devedesetih godina prošlog veka, po-
kazala se kao pojava dugog trajanja, s obzirom na to da je i danas opredmeće-
na u nazivu jednog ministarstva – Ministarstva za dijasporu. Mitski sadržaj
krovnog pojma "dijaspora" se ogledao u njegovoj sveobuhvatnosti kojom je
pokrio najraznorodnije grupe ljudi koji su promenili mesto boravka i iz zemlje
u kojoj su rođeni otišli da rade i žive u drugim zemljama ili su to, čak, učinili
njihovi preci. Od iseljenika koji su odavno državljani drugih država, do poli-
tičke emigracije posle Drugog svetskog rata, preko nacionalnih manjina u su-
sednim državama, do "radnika na privremenom boravku u inostranstvu", pre-
ko drugog talasa političke i ekonomske emigracije za vreme ratova na prostori-
ma bivše Jugoslavije, prve ili druge generacije dece radnika na privremenom
radu, pa sve do izbeglica, sve je to postala dijaspora sa osnovnim obeležjem
pripadnosti "nama", a lociranošću "negde tamo".

Sveobuhvatni pojam dijaspore koji ovu državu vezuje sa tim ljudima briše
ranije pomenute nazive koji su, sasvim ili delimično tačno, opisivali njihov
stvarni odnos sa zemljom iz koje su došli ili potekli. Pojam "iseljenik" govori o
nekom ko nema nameru da se vrati, implicitno, a i pravno ("iseljenički pasoš")
saopštava da su to ljudi koji su postali državljani drugih država gde ostvaruju
svoja građanska prava. Pojam "emigracije" je u komunističko doba bio konden-
zacija zla i nešto što treba pažljivo svim raspoloživim sredstvima nadgledati,
kontrolisati i regulisati. Njihov uticaj je trebalo svesti na minimum a mogućnost
povratka, osim u zatvor, nije postojala. Vrlo teška nastojanja prve generacije ga-
starbajtera da ostvare državljanstvo zemlje u kojoj rade, ali i daleko lakša proce-
dura za njihovu decu i unuke, ignorisani su od strane komunističke vlasti koja je
svakog Božića pripremala doček sa predlozima da se vrate i ulože zarađeni no-
vac u samoupravna preduzeća, održavajući, preostalom stanovništvu, predstavu
da će se gastarbajteri uopšte vratiti i da je njihov opis radnika na "privremenom"
radu tačan. Sasvim očekivano, nikada nije ni pomenut bilo kakav rezultat tako
organizovanih dočeka, osim ponekog novinara koji je sa čuđenjem konstatovao
da nije iskazano nikakvo interesovanje za takve sastanke, a što je nedovoljno
budni urednik propustio u tadašnje medije. Posle 1990. godine promenjen je u
potpunosti odnos prema "emigraciji" i ona je pripojena "dijaspori", te pozvana
da svim sredstvima pomogne sva nastojanja tadašnje vlasti – od ekonomije
("Zajam za preporod Srbije") do ratovanja. Budući da je priča o pravu glasa i
učestvovanju na izborima ljudi iz dijaspore bila prisutna od 1990. godine i uvo-

² Detaljan pregled značenja pojma dijaspora i određenja "radnika na privremenom
radu u inostranstvu" videti u radu M. Krstić (Крстић 2011).

đenja višestranačkog političkog sistema, ona se sve vreme sudarala sa pozitivnim pravom i usvojenim principima međunarodnog prava. Na kraju "glasanje u dijaspori" se svelo na omogućavanje "radnicima na privremenom radu", koji još uvek imaju srpsko državljanstvo, da glasaju na nekoliko za to određenih mesta u državama gde žive. Na taj način su državljani Srbije sa mestom boravka van zemlje spasli mitska obećanja o davanju prava glasa dijaspori. Doba etabliranja pojma dijaspora tokom devedestih godina prošlog veka donekle ublažava pretходnu ideološku obmanu, ali je i transferiše u drugu zonu, u zonu politike i glasanja na izborima u kojoj ispoljava isti mitski obrazac veze sa onima koji su otišli i ne nameravaju da se vrate.

Esencijalistička predstava o nacionalnim manjinama koje žive u susednim državama se najduže zadržala u ideološkom diskursu o "očuvanju" njihove narodnosti kroz dominantne fraze o "mostu" koji one predstavljaju prema državama u kojima žive i brige za njihova manjinska prava. Posebno pojačanje stiglo je iz ideje da su se u perifernim oblastima, koje su i pravno i kulturno van matice, zadržali elementi tradicijske kulture kao u nekom "kulturnom zamrzivaču" i treba ih etnološkim istraživanjima "otopiti" da pomognu u rekonstrukciji srpske tradicijske kulture. Ovakva ideološka i "teorijska" podloga dala je podstrek istraživanjima pa su uz angažovanje velikog broja istraživača sačinjavane monografije o nekim mikrolokalitetima³. Deesencijalizacija naučnog proučavanja etničkih manjina i ispitivanja elemenata kojim se konstruiše njihov identitet učinila je da značaj tih proučavanja bude sveden na realnu meru.⁴

Ideološka poimanja raznih aspekata pravnog i ekonomskog položaja različitih grupa su pomogla da kao značajna istraživanja prežive proučavanja onih koji se, iz dalekih zemalja sa pasošima, čije posedovanje predstavlja želju milijardi ljudi, predstavljaju kao oštrica beskompromisne nacionalne politike. Njihovi načini konstruisanja onoga što smatraju nacionalnim identitetom postaju veoma značajni, iako je njihov realni pozitivni uticaj na zemlju minoran,⁵ za razliku od gastarbajtera koji godišnje doprinesu i preko 4 milijarde evra (Nikolić 2009, 70).

³ Takvo istraživanje je sprovedeno u selu Svinjica u Rumuniji. Rezultati istraživanja su objavljeni 1972. godine u knj. 5. Zbornika Etnografskog instituta SANU.

⁴ Otpori deesencijalizaciji proučavanja etničkih manjina ogledaju se u slučaju preimenovanja knjige Mladene Prelić, čiji je podnaslov promenjen tako da umesto "Konstrukcija etničkog identiteta Srba u Mađarskoj", posle intervencije unutar SANU, kojoj pripada i izdavač (Etnografski institut), glasi "Etnički identitet Srba u Mađarskoj". Zloupotreba moći i sakrivanje iza nje, odnosno bezličnost intervencije o kojoj ne postoji pisani trag, uobičajene su odlike ovakvih otpora.

⁵ Uprkos organizovanim skupovima i raznim apelima, velike investicije iz prekomorske dijaspore nisu stigle, ali su stizali bojni pokliči koji su gurali stanovništvo matice u sve veće i veće konflikte.

Demografi i ekonomisti su u svojim okvirima i shodno svojim naučnim strategijama od samog početka pratili odlazak radnika iz tadašnje SFRJ na rad u zemlje Zapadne Evrope. U poslednje vreme tom proučavanju su se pridružili i istoričari (Marković 2009), koristeći u svojim istraživanjima arhivsku građu iz relevantnih arhiva, kao što su Arhiv Josipa Broza ili Diplomatski arhiv Saveznog sekretarijata za inostrane poslove (Dobrivojević 2007; Ivanović 2009).

Etnološki i antropološki radovi o gastarbajterima iz perioda socijalizma su veoma retki i često složene geneze. Dugotrajno istraživanje Đerdapa, uslovljeno usmerenim finansiranjem usled izgradnje hidrocentrale i arheološkog poimanja etnologije kao nauke koja treba da spase od zaborava nešto što će biti potopljeno, uputilo je istraživače u ovaj deo Srbije što je rezultiralo radom Dušana Drljače o selu Ljubičevac karakterističnom po velikom broju gastarbajtera u Danskoj (Дрљача 1975). Drugi podsticaj je rad danskog antropologa Karla Ulrika Šjerupa iz 1973. godine o gastarbajterima iz Srbije koji su bili u Danskoj, u kome je istraživao puteve trošenja novca zarađenog u inostranstvu (kuće, traktori, dukati). Detaljan prikaz Šjerupovog rada izašao je 1982. godine (Drljača 1982), baš kada i rad domaćih antropologa o velikim kućama koje zidaju gastarbajteri u Timočkoj Krajini (Bratić i Malešević 1982) usmeren na istraživanje prestiža u transformisanoj seoskoj kulturi. Svega nekoliko radova iz etnološko-antropološke produkcije skoro uvek fokusiranih na isti region i na pojave koje "bodu oči", kao što su kuće ili veliko trošenje novca na svadbe (Romelić i Stojanović 1987; Антонијевић 2000; Novaković 2005) pokazuju da temeljno antropološko proučavanje gastarbajtera tek predstoji.

Da bi se razumelo šta je smisao antropoloških proučavanja jedne društvene grupe, u ovom slučaju gastarbajtera, može se poći i obrnutim putem razmatrajući šta *nije* zadatak antropologa, da bi se, kroz eliminaciju i preciziranje poslova drugih, došlo do onoga šta može i treba antropolog da proučava. Prvo šta antropolog ne treba da radi je da se bavi prioritetima društvenog očekivanja od date grupe ili problematizovanjem njene egzistencije. To znači da se antropolog ne pita o tome koji je glavni društveni problem⁶ u vezi sa gastarbajterima, i da nije pozvan da arbitrira da li su to: briga da prestane dotok novca koji gastarbajteri šalju, briga da gastarbajteri, odnosno njihovi potomci izgube nacionalni identitet, briga da se unapredi njihov socijalni položaj u zemlji u kojoj žive, briga kako da se realizuje biračko pravo onih koji ga imaju itd. To su pitanja na koje odgovor daju strane angažovane u političkim arena-
ma i iz kojih se kristališe društvena/državna politika prema gastarbajterima.

---

⁶ Naprotiv, antropolog, kao i sociolog, treba da dekonstruiše mehanizme generisanja društvenih problema za šta postoje dosta precizni protokoli u dekonstrukcionizmu Herberta Blumera (Blumer 1971; Spector and Kitsuse 1973.)

U trenutku kada društvo ili neki od društvenih aktera, npr. država, formulišu prioritet u politici prema datoj društvenoj grupi, počinje traganje za sredstvima kojima se ona može sprovesti. Tada su društvu potrebni stručnjaci koji će svojim stečenim znanjima istražiti i pronaći najbolje mehanizme za sprovođenje izbarane politike. No, to nije trenutak u kome se angažuju antropolozi koji se bave naučnim istraživanjima. Tada bi na scenu trebalo da stupe antropolozi zaposleni u državnim ili drugim uključenim institucijama i da primenjuju svoja antropološka znanja, uz neophodna istraživanja, potraže odgovore na postavljena pitanja. Na primer, ukoliko je država usvojila politiku da je neophodno održati postojeći nivo novčanog priliva od gastarbajtera (Nikolić 2009) i ako se zna da spajanje porodice u zemlji destinacije ugrožava taj priliv novca, onda antropolog, proučavajući strukturu porodice, treba da pronađe i predloži ona rešenja koja će doprineti da najmlađi i najstariji članovi porodice ostanu u zemlji (poboljšanje zdravstvene zaštite dece i starih, besplatno srednje obrazovanje, poreske olakšice za investiranje mladih do 25 godina i sl.). Antropolog zaposlen u npr. državnoj službi, u svetu prepoznat kao *primenjeni antropolog*, organizovanim istraživanjem mogao bi da sazna koje su ključne determinante mogućih promena u strukturi porodice i da predloži konkretna rešenja koja bi sprečila smanjivanje doznaka gastarbajtera, odnosno smanjivanje novčanog priliva koji je itekako neophodan društvu i državi. Iz prethodnih redova se može zaključiti da takva istraživanja i traganja za rešenjima NISU posao *antropologa koji se bavi naukom*. U svom pedagoškom delu, naučno bavljenje antropologijom na univerzitetu treba da stvara antropologe koji će moći da, u datom trenutku, odgovore na pitanja koja će im biti postavljena u raznim vrstama službe. Ali, to ne treba da budu studije primenjene antropologije u kojima bi se budući primenjeni antropolozi učili da odgovore na jedan, konačni broj društvenih zahteva, već studije antropologije koje omogućuju da se antropolog jednakom faktografskom, teorijskom i metodološkom opremljenošću bavi svakim partikularnim društveno etabliranim problemom koji mu se stavi u zadatak. To znači da se antropolog, u okviru naučne delatnosti, ne bavi primenjenom antropologijom niti da treba u obrazovnom procesu da ciljano stvara primenjene antropologe, već da svaki antropolog može, dobijajući posao u državnoj ili sličnim službama, da uočava probleme i rešava zadatke koje mu poslodavac postavlja.

Antropolog načnog profila i orijentacije pristupa ispitivanoj populaciji s eksplanatornim namerama i stoga mora prethodno da uoči naučne probleme koji se u toj populaciji ili njenom odnosu prema društvu u celini javljaju. U populaciji koja zida velike i luksuzno opremljene kuće neće se tražiti veza između kulturnih obarazaca i siromaštva jer populacija nije siromašna. S druge strane, uticaj razdvojene porodice na usvajanje modela braka i porodice se može proučavati upravo istraživanjem gastarbajterskih porodica. Istorijski i aktuelno gledano konceptualizacije samih gastarbajtera i kreiranje predstava o

njima je *par excellence* antropološka tema koja se može razgranavati u više pravaca. Od ideoloških stavova i iz njih generisanih predstava u masovnoj kulturi do realnog uticaja njihove potrošnje na željenu i realizovanu potrošnju stanovništva koje je ostalo u zemlji. Iz antropološki opšte poznatog značenja liminalnosti moguće je izgraditi više aspekata odnosa samih gastarbajtera i ideologija socijalizma, patriotizma i tradicionalizma. Jednu od takvih hipoteza formulisao je Predrag Marković postavljajući pitanje koliko su gastarbajteri uticali na modernizaciju društva. Operacionalizujući postavljeno pitanje Marković razmatra gastarbajtersku kontrakulturu u predstavama o "starom kraju", izgradnju velikih kuća, odnose u porodici i između polova, kao i radni život i svakodnevne navike. Nagoveštavajući da detaljna istraživanja tek predstoje, Marković zaključuje da je uticaj gastarbajtera bio snažan u sferi materijalne kulture i delovima masovne kulture, ali da je sistem vrednosti ređe transferisan u stari kraj (Marković, 2007). Antropolog može proveravati hipoteze ili određene zaključke do kojih su došli drugi antropolozi ili naučnici iz srodnih disciplina. Na primer, na osnovu našeg istraživanja⁷, možemo da zaključimo da se kod gastarbajtera sa kojima smo vodili dubinske intervjuue mogu prepoznati određene odlike koje su izdvojene u antropološkim razmatranjima Vertoveca (Vertovec 1999) i sociolingvističkim studijama Majnhofove i Triandafilidove (Majnhof i Triandafilidu 2008). Pre svega, u pitanju su podeljene lojalnosti i konfuzija zbog nemogućnosti artikulisanja "pripadnosti" jednoj zajednici, tačnije srpskoj koja proističe iz jakih veza ali i drugačijeg načina života koji gastarbajteri vode u matičnoj zemlji i zemlji imigracije.

Funkcionisanje određenih tipologija je takođe nešto što antropolog svojim metodološkim postupkom može staviti na proveru. Na primer, kada se radi o modelima identifikacije radnih migranata jedna tipologija prepoznaje pet mogućih modela: stara identifikacija (mit o povratku), beg od identifikacije, gubitak identiteta (osećaj praznine), nova identifikacija i samosvest (Jonjić 1988, 289-290). Jonjić smatra da "dok jedan dio stranaca želi zaboraviti da su 'gastarbajteri' i želi potisnuti činjenicu da su došli kao stranci, drugi dio njih žele ostvariti svoje pravo na vlastiti identitet" (Jonjić 1988, 290). Na osnovu našeg istraživanja možemo postaviti pitanje da li je uopšte moguće praviti ovakvu klasifikaciju? S obzirom na to da su identiteti fluidni i promenljivi, nije moguće ni govoriti o stabilnim modelima identifikacije. "Neutemeljenost" identiteta u zadatoj matrici srpske kulture se ispoljavala i u razgovorima sa našim sagovornicima. S tim u vezi, mi prihvatamo Jonjićevu klasifikaciju ne kao jednu od mogućih modela kojima gastarbajteri pripadaju već kao modele sa kojima gastarbajteri svesno ili nesvesno manipulišu, koje kombinuju i uz pomoć kojih kreiraju svoje *hibridne identitete*. Bilo je moguće primetiti da iste

---

⁷ Istraživanje koje su obavile Dragana Antonijević, Marija Krstić i Ana Banić Grubišić.

osobe tokom istog intervjuja ispoljavaju različitu vezanost za zemlju maticu i zemlju emigracije i da ih vezuju za obe zemlje različita, ponekad i sukobljena osećanja i iskustva: emotivni i kulturni šokovi u obe zemlje, ali i emotivna i kulturna vezanost za obe zemlje. S druge strane, iako su naši sagovornici uglavnom isticali da su "stranci i tamo i ovde", takva identifikacija, smatramo, uključuje sve modele koje je naveo Jonjić a nikako ih ne isključuje. Ono što je primetno kod svih sa kojima je obavljen razgovor jeste činjenica da se niko od starije generacije (misli se na generaciju koja je emigrirala) ne oseća državljaninom zemlje domaćina, čak iako neki od njih imaju državljanstvo.

Jedno od pitanja na koje treba obratiti pažnju jeste da su promene u okruženju uticale na transfer sistema vrednosti i onoga što Marković naziva radni život i svakodnevne navike. Naime, periodi u kojima su se smenjivali nemogućnost investiranja u širu ekonomsku delatnost do sredine 80-ih godina prošlog veka, pa potom vreme u kome je ulaganje i oplođavanje kapitala bilo omogućeno, ali suspregnuto SPS-ovskim režimom i posledičnim sankcijama, sve do vremena kada je investicija kapitala u potpunosti oslobođena stega i ograničena jedino ličnom sposobnošću, različiti su socio-ekonomski konteksti u kojima se mogao ispoljavati transfer evropskog ekonomskog poretka kroz ulaganje kapitala. Ovakav sled okolnosti predstavlja gotovo eksperimentalnu situaciju u kojoj se može pokazati veza između ograničenja ostvarivanja motiva za ulaganjem, rastom i bogaćenjem i prelivanja stečene vrednosti u nematerijalne društvene odnose, kao što je borba za prestiž sa onom društvenom klasom koja osujećuje gastarbajtere u implementaciji ekonomskog sistema koji su upoznali u Evropi. Pomenuti uticaj gastarbajtera na neke segmente masovne kulture je samo jedna strana odnosa, jer je od znatne važnosti i pitanje kako je masovna kultura prikazivala gastarbajtere prvenstveno kroz filmove i televizijske serije i koliko je ta konceptualizacija gastarbajtera uticala na opštu društvenu percepciju nemalog dela populacije.

Literatura

- Aksoj Asu. 2008. "Izazov migranata za novo viđenje Evrope". U *Transkulturalna Evropa*, ur. Ulrike Hana Majnhof i Ana Triandafilidu, 249-273. Beograd: Clio.
- Антонијевић, Драгана. 2000. "'Сватовац' и гламурозна венчања—свадбени феномени у североисточној Србији". У *Животни циклус. Реферати бугарско-српског научног скупа 12-16. јуни 2000*. Софија: Етнографски институт с музеј при БАН. Београд: Етнографски институт САНУ. Београд, 251-264.
- Apaduraj, Ardzun. 2011. *Kultura i globalizacija*. Beograd: XX vek.
- Blumer, Herbert. 1971. Social Problems as Collective Behavior. *Social Problems* 18 (3): 298-306.
- Bratić, Dobrila i Malešević, Miroslava, 1982. Kuća kao statusni simbol. *Etnološke sveske* 4: 144-152.

- Daniel, Ondřej. 2007. "Gastarbajteri: Rethinking Yugoslav Economic Migrations towards the European North-West through Transnationalism and Popular Culture" In *Imagining Frontiers, Contesting Identities*, eds. Steven G. Ellis and Lud'a Klusáková, 277-302. Pisa: Pisa University Press.
- Dobrivojević Ivana 2007 U potrazi za blagostanjem. Odlazak jugoslovenskih državljana na rad u zemlje zapadne Evrope. *Istorija 20. veka* 25 (2): 89-100.
- Drljača, Dušan. 1982. *Danac K.U.* Sjerup o vrednosnom sistemu Ljubičevčana. *Etnološke sveske* 4: 167-175.
- Дрљача, Душан 1975. Село Љубичевац у Дунавском Кључу. *Развитак* 15 (4-5): 51-57.
- Hall, Stuart. 2003. "New Ethnicities". In *The Post-colonial Studies Reader*, eds. Bill Ashcroft, Gareth Griffiths and Helen Tiffin, 223-227. London and New York: Routledge.
- Heršak, Emil. 1985. Poslijeratna migracijska perspektiva Evrope. *Migracijske teme* 1 (1): 5-20.
- Ivanović, Vladimir 2009. Zaključivanje sporazuma o angažovanju jugoslovenske radne snage sa SR Nemačkom, *Hereticus*, 7(4): 25-40
- Jonjić, Pavao. 1988. Identifikacija "Gastarbeiters". *Migracijske teme* 4 (3): 285-291.
- Ковачевић, Иван. 2006. *Традиција модерног*. Београд: Српски генеалогски центар. Етнолошка библиотека књ. 20.
- Kovačević, Ivan, 2010. *Antropologija između scijentizma i disolucije*. Beograd: Srpski geneološki centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta. Etnološka biblioteka knj.50.
- Крстић, Марија. 2011. Дијаспора и гостујући радници у иностранству: основни појмови. *Etnoantropološki problemi* 6 (2): 295-317.
- Лукић-Крстановић, Мирослава. 1992. *Срби у Канади, Живот и симболи идентитета*. Београд: Етнографски институт САНУ. Посебна издања књ. 36.
- Majnhof, Ulrike Hana i Ana Triandafilidu. 2008. "Šire od dijaspore: transnacionalne prakse kao transkulturni kapital". U *Transkulturalna Evropa*, ur. Ulrike Hana Majnhof i Ana Triandafilidu, 274-304. Beograd: Clio.
- Marković, Predrag. 2009. Izgubljeni u transmigraciji. "Gastarbajteri" između dva sveta. *Hereticus* 7 (4): 7-21.
- Nikolić, Goran. 2009. Efekti iseljeničkih doznaka na ekonomski razvoj Srbije. *Hereticus* 7 (4): 69-84.
- Novaković, Aleksandra. 2005. Gastarbajterske svadbe u selima u okolini Požarevca. *The Post. Studentski antropološki časopis* 1: 31-36.
- Павловић, Мирјана. 1990. *Срби у Чикагу. Проблем етничког идентитета*. Београд: Етнографски институт САНУ. Посебна издања књ. 32.
- Прелић, Младена. 2008. *(Н)и тамо (н)и овде. Етнички идентитет Срба у Мађарској на крају XX века*. Београд : Етнографски институт САНУ. Посебна издања књ. 64.
- Romelić, Živka i Stojanović, Marko. 1989. Neki elementi kulture gastarbajtera đerdapskih naselja. *Etnološke sveske* X: 197-202.
- Spector, Malcolm and Kitsuse John I. 1973. Social Problems: A Re-Formulation. *Social Problems* 21 (2) 145-159.

- Vertovec, Steven. 1999. *Conceiving and Researching Transnationalism*, 1-14. Dostupno na: <http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/conceiving.PDF> [11 Nov 2011]
- Vertovec, Steven. 2002. *Transnational Networks and Skilled Labour Migration*, 1-15. Dostupno na: <http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/WPTC-02-02%20Vertovec.pdf> [11 Nov 2011]
- Vuksanović, Gordana. 1996. Stanovništvo Srbije na radu u inostranstvu tokom XX veka. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu XXIV*: 295-307.
- Werbner, Pina. 2010. "Transnationalism". In *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, eds. Alan Barnard and Johnatan Spencer, 698-701. London and New York: Routledge.

Ivan Kovačević

Department of Ethnology and Anthropology
Faculty of Philosophy, Belgrade

Marija Krstić

Institute of Ethnology and Anthropology
Faculty of Philosophy, Belgrade

Between History and Modernity:
The Anthropological Study of Migrant Workers
in the 21st Century

Half a century after the first migrant workers left to find labor in the countries of Western Europe comes the moment in which it is necessary to summarize and refocus the research into this phenomenon. The research effort has – in accordance with temporal distance and accessible documents – been joined by historians, on top of previously existing research conducted within the frameworks of demography, economy and sociology. The modest participation of anthropologists within studies of migrant workers up to the present has resulted in a scarcity of critical research questions and studies which would provide answers to them. Some issues were missed due to non-functional focusing on immigration and national minorities in neighboring countries, and can now only be studied within the context of historical anthropology. Still, it is necessary to define the directions which new research questions should take in order to make the transition from description to interpretation of phenomena stemming from the fact that over a million people from Serbia, over the last half century, have spent, or still spend a large portion of their lives work-

ing in Western European countries. This paper represents an attempt to formulate some of the possible paths contemporary anthropological research could take in the study of the semi centennial "temporary labor abroad" of Serbian citizens.

Key words: migrant workers, transmigrants, anthropology, identity, Serbia, Diaspora

Entre l'histoire et l'actualité: recherche anthropologique
sur les gastarbeiters au XXIe siècle

Un demi-siècle depuis le départ des premiers gastarbeiters pour travailler dans les pays d'Europe occidentale, le moment est venu de résumer et de réorienter les recherches sur le phénomène tout entier. Les historiens viennent maintenant s'associer à cette recherche, étant donné la distance temporelle et les documents accessibles, alors que des recherches ont été déjà entreprises dans le cadre de la démographie, de l'économie et de la sociologie. De la modeste participation des anthropologues aux recherches antérieures sur les gastarbeiters découle la modicité de la problématique soulevée par les questions posées et celle des recherches tentant d'y répondre. Certains éléments n'ont pas été notés en raison d'une orientation non-fonctionnelle sur l'émigration et les minorités nationales dans le voisinage; ces éléments ne peuvent plus aujourd'hui être étudiés que dans le cadre de l'anthropologie historique. Toutefois il est nécessaire de définir dans quelle direction orienter la problématique pour faire la transition de la description vers l'interprétation des phénomènes; ceux-ci sont dus au fait que plus d'un million de personnes originaires de Serbie ont au cours du dernier demi-siècle passé ou passent encore une bonne partie de leur vie dans les pays d'Europe occidentale. Cet article est une tentative de formuler certaines des voies possibles de recherche anthropologique contemporaine sur le "travail temporaire à l'étranger" demi-séculaire des citoyens de Serbie.

Mots clés: gastarbeiters, diaspora, identité, anthropologie, Serbie

Primljeno: 19.11.2011.

Prihvaćeno: 26.11.2011.